

УДК 338.439.5

Л. С. Крючко,

к. е. н., доцент кафедри фінансів, Дніпропетровський державний аграрний університет

ПЕРСПЕКТИВИ ПІДНЕСЕННЯ АГРАРНОГО СЕКТОРА УКРАЇНИ В УМОВАХ ФІНАНСОВОЇ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ РИНКУ ПРОДОВОЛЬСТВА

L. S. Krjuchko,

Ph.D., assistant professor of finance, Dnepropetrovsk State Agrarian University

PROSPECTS FOR THE RISE OF AGRARIAN SECTOR OF UKRAINE IN THE FINANCIAL MARKET GLOBALIZATION OF FOOD

Досліджено процеси, які відбуваються у розвитку світової економіки. Визначено сутність глобалізаційних процесів, їхні позитивні та негативні аспекти. Розглянуто вплив фінансової глобалізації ринку продовольства на розвиток аграрного сектора.

The processes taking place in the global economy. The essence of globalization, their positive and negative aspects. The effect of financial globalization on the food market development of the agricultural sector.

Ключові слова: фінансова глобалізація, світова економіка, аграрний сектор, ринок продовольства, сільськогосподарська продукція.

Key words: financial globalization, the world economy, the agricultural sector, the market for food and agricultural products.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

У результаті фінансової глобалізації світова економіка стає єдиною цілісною, функціонально та інституційно-структурованою багаторівневою системою, характерною ознакою якої є асиметричний розвиток її елементів, зумовлений різницею явних і латентних потенціалів. Ключовим завданням за цих умов є забезпечення функціонування національних економік та їх секторів у довгостроковій перспективі й мінімізація фінансово-економічних, соціально-демографічних, політичних та екологічних ризиків. Провідним інтегруючим елементом глобальної економічної системи є світовий ринок і його структурно-галузеві сегменти. Глобалізація агропродовольчих ринків та вплив зовнішнього конкурентного середовища стають визначальними для суб'єктів господарювання, а глобальна взаємозалежність і комплементарність усіх секторів національних економік трансформує суспільно-політичні, організаційно-економічні, інформаційно-технологічні, еколого-ресурсні умови розвитку країн.

Основними детермінантами успіху в умовах глобального поступу стає структурна перебудова зовнішньоекономічного потенціалу зі стратегічною орієнтацією на експорт конкурентоспроможної агропродовольчої продукції.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Питання продовольчої та енергетичної безпеки України, світові тенденції агропродовольчого ринку вивчали ряд українських вчених — П.Т. Саблук, В.Я. Месель-Веселяк, О.М. Шпичак, І.Г. Кириленко, С.М. Кваша. Використання ринкових чи адміністративних методів регулювання фінансового механізму функціонування сільськогосподарських підприємств у своїй основі не має системного й послідовного характеру, а навпаки, зведено до розв'язання ситуативних проблем на ринку того чи іншого продукту при повному нехтуванні дії об'єктивних економічних законів щодо соціально-економічних перетворень у країні. Відтак, деякі питання економіки залишають-

ся недостатньо розкритими й обґрунтованими і не відображають синтезу інтересів суб'єктів глобальної економіки, особливо у секторальному аспекті.

МЕТА СТАТТІ

Мета статті — оцінка сучасного стану розвитку сільськогосподарської сфери світової і національних економік з урахуванням зростання населення у світі, окремих регіонах і країнах як головного чинника збільшення потреб у продовольстві, використання землі у сфері сільського господарства та її збереження, виробництва сільськогосподарської продукції й впливу аграрної науки на зростання виробництва продовольства як взаємопов'язаних складових глобальної продовольчої проблеми й формулювання фінансових механізмів її вирішення.

ВИКЛАД ОСНОВНИХ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

Ключовим поняттям при характеристиці світового розвитку початку ХХІ століття є глобалізація. Глобалізація як процес зростання взаємозв'язків та взаємовпливу між окремими державами активно вивчається та обговорюється не тільки в наукових колах, а і загальному в суспільстві.

Однією з основних ознак сучасного розвитку світового господарства є розгортання процесів глобалізації, які справляють суттєвий вплив на систему міжнародних економічних відносин, трансформують напрями і визначають тенденції розвитку національних економік. Сучасний стан світової економіки характеризується розвитком прискорюваних процесів глобалізації, системною інтеграцією світових ринків і регіональних економік, що сприяє реалізації сучасних технологій і методів макроекономічного управління. Зміна напрямів і обсягів світових валютно-фінансових потоків відбувалася на ґрунті загальносвітової тенденції глобалізації економічного розвитку, у тому числі глобалізації міжнародних валютно-фінансових відносин.

Термін "глобалізація" вперше був введений американським економістом Т. Левіттом у статті, яку він опублікував 1983 р., для означення феномену злиття ринків окремої продукції. Глобалізація (від англ. "globe" — земна куля) — складний, багатогранний процес, який має безліч проявів та включає багато проблем. Саме це робить проблематичним дати єдине, однозначно сформульоване визначення глобалізації, яке б охопило всі сторони цього вкрай складного явища, що має планетарні масшта-

би. Майже кожен дослідник вкладає в поняття глобалізації свій зміст. Наприклад, А. Баранов стверджує, що "Глобалізація — це процес інтеграції людства у всіх сферах життя на основі інформаційних технологій, транснаціональних фінансових і економічних інститутів, синкретизму соціокультурних нововведень" [1].

Глобалізація — це за своєю суттю вища стадія інтернаціоналізації, вона перетворює світове господарство на єдиний ринок товарів, послуг, капіталів, робочої сили. Глобалізація визначає процес швидкозростаючих взаємозв'язків і взаємозалежностей між національними ринками товарів, робочої сили, а також валютними і фінансовими ринками [2].

Глобалізація є системоутворюючим процесом, для якого характерними рисами є: виникнення національних органів регулювання, що сприяють спільному вирішенню економічних завдань та уніфікації господарських механізмів; інтернаціоналізації грошових відносин; формуванню стійкості взаємозв'язків між державою та транснаціональним капіталом; підвищенню ролі транснаціональних та наддержавних економічних, політичних, галузевих інституціональних структур; створенню глобального інформаційного простору; збільшенню обсягів міжнародної торгівлі товарами та послугами за умов зменшення торговельних бар'єрів та на базі розвиненої правової системи міжнародних правил, зокрема СОТ (Світової організації торгівлі) [3]. Тобто глобалізація практично є результатом усіх тих процесів, які відбуваються не тільки в економіці, але й в інших сферах людської діяльності.

Фінансова глобалізація суттєво впливає на економіку всіх країн і цей вплив має багатоаспектний характер. Тенденції глобального світового економічного простору сьогодні визначають процеси виробництва товарів і послуг, використання робочої сили, напрямки інвестицій у фізичний і людський капітал, технології та їх поширення з одних країн в інші. Всі ці масштабні зміни відбиваються на конкурентоспроможності та ефективності виробництва, продуктивності праці та структурі зайнятості в глобальному масштабі. Національні економіки нині більш інтегровані у світову систему, ніж будь-який інший час у минулому.

Поняття "глобалізація" замінило багато вживаних означень таких, наприклад, як "планетарні", "світові", "загальнолюдські" тощо, але при цьому воно дедалі розподіляється на два дуже нерівнозначних поняття. Перше має позитивне забарвлення внаслідок того, що ґрун-

тується на історично зумовленому розвитку людства в напрямку формування планетарної цивілізації через поступове взаємопроникнення фінансових систем, поширення торгівлі, об'єднання інформаційних та транспортних систем, кращого пізнання культури народів світу тощо, а друге несе в собі негативне забарвлення через силове нав'язування глобалізації з боку "країн-глобалізаторів", названих так О.Г. Білорусом.

На підставі аналізу генезису й еволюції поглядів на проблеми народонаселення обґрунтовано, що міграція сільського населення до міст є історичною закономірністю і не залежить від способу виробництва — капіталістичного чи соціалістичного, а зумовлена економічним та соціальним розвитком людства.

Аналіз вітчизняних і зарубіжних досліджень показав, що серед багатьох питань глобалістики найважливіша проблема забезпечення людства продовольством, хоча глобалісти відносять її тільки до другої групи глобальних проблем. Однак нині вона все більше виходить на перший план і тому з'явилися нові поняття — "геоагро", "глобалагро" і "система глобального планування виробництва і розподілу продовольства" як основи вирішення продовольчої проблеми людства. "Геоагро" ми розуміємо як науку про технології досягнення продовольчої забезпеченості окремих георегіонів планети при трансформуванні в єдине ціле традиційних систем ведення сільського господарства конкретного регіону планети та сучасних технологій вирощування сільськогосподарських культур і ведення тваринництва, що вже запроваджені у високорозвинутих країнах, з урахуванням менталітету місцевого населення, економічних можливостей і природно-кліматичних умов регіону, а "глобалагро" в нашому розумінні — це наука про системи планування виробництва продовольства та його розподілу в глобальному вимірі для задоволення потреб людства у продуктах харчування на такому рівні, який би забезпечував згідно з встановленими нормами нормальний інтелектуальний і фізичний розвиток кожної людини в будь-якому регіоні чи країні світу.

Таким чином, розвиток економіки як науки пройшов складний шлях від поглядів давньогрецьких філософів до сучасного формування понять нової науки глобалістики, яка розпочалась із послідовного створення економічної системи світового господарства.

В умовах фінансової глобалізації агропродовольчих ринків необхідно визначити перелік стратегічних галузей сільського господарства

та провести глибоку діагностику їх стану й відповідних сегментів ринків із метою максимальної адаптації до конкурентних умов зовнішнього середовища та створення глобальних продуктів. Авторські узагальнення досліджень у цьому напрямі дають змогу запропонувати визначення, адекватне сучасним вченням і підходам. Пропонуємо під глобальним агропродовольчим продуктом розуміти сукупність параметричних характеристик продукції певної галузі з урахуванням особливостей країни походження, уніфіковані й стандартизовані, що відповідають глобальним потребам споживачів. У цьому контексті повністю поділяємо думку О. Швиданенка, який зазначає, що статус країн й інших функціонуючих суб'єктів на глобальному ринку залежить від їх конкурентоспроможності, яка характеризується частками у глобальному попиті та глобальній пропозиції [17].

Україна інтегрована у глобальний світовий ринок і вже наразі її пропозиція щодо глобальних агропродовольчих продуктів становить вісім товарних позицій, проте переважають товари сировинного походження, про що показують статистичні дані FAOSTAT [12]. У контексті глобалізації агропродовольчих ринків і необхідності виробництва глобальних агропродовольчих продуктів особливої уваги заслуговують як реальні, так і потенційні галузі сільського господарства.

Стосовно світових тенденцій виробництва агропродовольчої продукції, то за оцінками експертів ООН вже в 2017 році може скластися ситуація, коли країни "майже воюватимуть за продовольчі товари". Колишній президент Всесвітнього банку Р. Зеллік вважав, що Україна і Росія можуть врятувати світ від продовольчої кризи.

Вивчивши літературні джерела ми дійшли до таких висновків.

1. Відбувається підвищення цін на продовольство. Міжнародні експерти стверджують, що до 2050 року світовий попит на харчові продукти зросте більше ніж удвічі. При цьому фахівці Організації економічного співробітництва і розвитку допускають, що ціни на продовольство у світі в 2010—2018 роках можуть збільшитися на 20—50%, продовольство — стати предметом розкоші для більшості населення планети.

2. Зростання цін на нафту та енергоносії. Поступове виснаження запасів нафти призвело до підвищення цін на нафтопродукти, які є важливим складовим ресурсом для сільськогосподарського виробництва. До подорожчання про-

довольства призвели високі ціни на енергоносії, оскільки вони підвищують, з одного боку, витрати на ведення сільського господарства, а з другого — попит на сільськогосподарські культури, з яких одержують біопаливо.

3. Використання агрокультур у виробництві біопалива, відведення посівних площ під ці культури. Подорожчання нафти та нафтопродуктів призводить до зростання попиту на біопаливо й, відповідно, на сировину для його виробництва. За даними Міжнародного дослідницького інституту продовольчої політики, біопаливо спричиняє зростання цін на продукти від 25 до 33%. За різними даними сумарна площа, відведена під вирощування культур для біопалива, має 5—7% від загальної. Із зростанням цін на нафту площі під органічне паливо з часом лише збільшуватимуться, що створюватиме додаткове навантаження на ціни. Більше того, подібні проекти реалізуються в довгостроковій перспективі під значні інвестиції, тому мобільність таких ресурсів обмежена.

4. Зростання споживання продуктів харчування в найбільших країнах, що розвиваються. Особливо бурхливий приріст використання зерна в Китаї, Індії та інших країнах зумовлюється не тільки вживанням рису або пшениці, тепер більше споживається і м'яса, виробництво якого без зернових неможливе. Бурхливий розвиток економік Китаю, Індії, Латинської Америки, Африки зумовив різке зростання кількості платоспроможних споживачів, а це майже 50% населення планети. Різке збільшення виробництва і споживання м'яса соціологи охрестили "м'ясною революцією". Ця тенденція пов'язана з індустріалізацією та урбанізацією і відображає зростання доходів населення, насамперед міського, та підвищення інтенсивності їхньої праці, що вимагає високоякісного, високобілкового харчування.

5. Глобальне потепління на планеті. Зміна клімату, яка дедалі частіше проявляється у збільшенні кількості ураганів, посух, злив, циклонів і вітрів, виверження вулканів. У зв'язку з глобальними змінами клімату та неконтрольованим використанням невідтворюваних ресурсів, боротьба за такі з них, як вода і земля, загострюватиметься.

6. Збільшення чисельності населення планети. Зростання світового сукупного попиту на харчові продукти нерозривно пов'язане зі збільшенням чисельності населення планети.

Продовольство стає у світі не менш важливим стратегічним ресурсом, ніж енергоносії. Бідним країнам воно не "по кишені" — на його імпорт у світі витрачається близько 1 трлн дол.

Понад мільярд людей планети харчуються на 1 дол. у день і зернові становлять основу їхнього раціону.

7. Криза на світовому фінансовому ринку. Загальносвітова агроінфляція. Наслідками впровадження "постіндустріальної" моделі на Заході стали структурні диспропорції в економіці (що на 80 % є сервісною) і ситуація системної боргової кризи (невиправдано і зростаючий попит та його надмірне стимулювання на фоні згорання національного виробництва, збільшуваний борг домогосподарств, зменшуваний дохід, знижувана норма збереження).

8. Запровадження у сільськогосподарське виробництво досягнень генної інженерії. Йдеться про широке застосування, особливо в останнє десятиріччя, генетично модифікованих організмів (ГМО), зокрема рослин (ГМР). Площі під ними у світі з 1996 року збільшилися майже у 60 разів — до 114,3 млн га і охоплюють вже 23 країни світу, більшість яких належить до високорозвинутих (США, Канада, Іспанія та ін.). Переконаливо виглядає економічна привабливість застосування ГМ-технологій: за останні 10 років їхньої комерціалізації прибутки фермерів, що вирощують трансгенні культури, зросли на 27 млрд дол. за рахунок більш гнучких і вигідних сівозмін, нижчої собівартості врожаю, гарантованої вищою продуктивністю гектара. Випадковий характер вбудови трансгенів спричиняє найбільшу наукову невизначеність та потенційні ризики, які важко спрогнозувати.

На даному етапі для сільського господарства України стають пріоритетними такі завдання.

1. Створити справедливий ринок землі й усіх інститутів, пов'язаних із ним. Необхідна постійна роз'яснювальна робота серед селян.

2. Основною організаційною структурою на селі, за нашим переконанням, повинні стати кооперативи. Сімейні ферми на основі приватної власності на землю об'єднуються в кооперативи для розв'язання всіх виробничих, маркетингових і постачальницьких проблем. Передовий досвід кращих господарств України повинен стати доступним для вивчення.

3. Підтримувати конкурентоспроможність вітчизняної аграрної продукції необхідно за рахунок її високої якості, а не тільки ціни. За допомогою якості формуватиметься позитивний імідж вітчизняної аграрної продукції. Низькоякісну продукцію жодною пропагандою не зробити високоякісною, враховуючи те, що споживачі віддають перевагу якісній та безпечній продовольчій продукції.

Нині у нашої держави дві головні проблеми: продовольча (білкове недоїдання населення, залежність від імпортного м'яса, до того ж низької якості) й енергетична (залежність від імпорту енергоносіїв).

В основі нашої пропозиції розв'язання двох вищеназваних проблем лежить ідея здешевлення вхідних ресурсів для сільськогосподарських товаровиробників, у результаті одержимо продукти харчування за низькою собівартістю, а також за доступною ціною. Державі не потрібно буде витратити обмежені фінансові ресурси на дотації й субсидії (дотації з бюджету збільшують інфляцію в країні, а від інфляції найбільше страждають сільськогосподарські товаровиробники), а тільки на інвестиції.

4. Розв'язати проблеми продовольчої безпеки. Передусім проводиться пропагандистська кампанія щодо переваг кооперативної форми організації дрібних сільськогосподарських товаровиробників (досвід розвинутих країн світу), пропаганда вітчизняної якісної продовольчої продукції й передових технологій виробництва сільськогосподарської продукції. Селяни, об'єднані в сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи, одержують комбікорми (по нормативах раціонального годування різних видів тварин), молодняк тварин, доїльні апарати, зали, охолоджувачі, а також індивідуальні біогазові установки у вигляді товарного безпроцентного кредиту. Вони розраховуються за товарний кредит продукцією (молоком і м'ясом), яка надходить на спеціальні сертифіковані за міжнародними стандартами цехи забою тварин і пункти прийому молока. Державна м'ясо-молочна корпорація (частку в якій мають сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи) відправляє якісну продукцію тваринництва на внутрішні оптові ринки (які будуть індикатором ринкової ціни), а також частина йде на адресну допомогу малозабезпеченим сім'ям і дітям. Тим самим вирішується не тільки проблема неякісної імпортної продукції, але й зберігаються заселеними сільські території.

ВИСНОВКИ

В економіці України агропромисловий комплекс значною мірою впливає на соціально-економічне становище суспільства. Однак, на сучасному етапі розвитку фінансовий стан більшості сільськогосподарських підприємств та їх соціальної сфери є незадовільним. Сільське господарство країни є проблемною нестабільною галуззю, яка практично не забезпечена сучасною технікою та новими технологіями, що призводить до низької продуктив-

ності виробництва та неконкурентоспроможності сільськогосподарської продукції на світовому ринку.

Така складна ситуація, що склалася в аграрному комплексі, пояснюється наступними чинниками:

- невиконанням завдань стратегічних напрямів розвитку агропромислового комплексу та аграрної реформи в Україні;

- фізичним, технологічним та моральним зношенням основних виробничих фондів сільськогосподарських підприємств;

- наявністю значного диспаритету цін на сільськогосподарську продукцію та промислові засоби виробництва і предмети праці, що зумовлюють постійну нестачу фінансових ресурсів та обмежують діяльність і розвиток сільськогосподарських товаровиробників;

- нераціональним використанням земельних, трудових та фінансових ресурсів аграрної сфери;

- зниженням родючості ґрунтів, малоефективним використанням наявного потенціалу земель сільськогосподарського призначення;

- недостатнім рівнем розвитку інфраструктури аграрного ринку;

- відсутністю необхідної підтримки сільськогосподарських виробників на державному рівні, що проявляється у недосконалому ціннової, фінансової, кредитної та інвестиційної політики держави по відношенню до аграрників;

- низьким рівнем життя мешканців села, мізерними заробітними платами осіб, зайнятими у сільському господарстві, безробіттям, поглибленням демографічної кризи, міграцією у пошуках роботи, руйнуванням трудового потенціалу села.

В умовах фінансової глобалізації економіки України, стратегія розвитку агропромислового комплексу та й сільського господарства в цілому має базуватися на:

- створенні умов для розвитку агропромислового комплексу, інтенсифікації в сільському господарстві та раціональній державній фінансовій підтримці сільського господарства;

- поліпшенні доступу до ринків збуту та посиленні конкурентоспроможності сільськогосподарського виробництва шляхом зростання обсягів вітчизняних та іноземних інвестицій в агропромисловий комплекс за умови гармонізації чинного законодавства до норм і вимог світової організації торгівлі;

- покращенні соціальної сфери шляхом створення розвиненої інфраструктури на селі; Для виведення агропромислового комплексу

су із кризового стану в умовах фінансової глобалізації економіки повинна бути розроблена фундаментальна довгострокова програма стабільних зовнішньоекономічних відносин з торговельними партнерами, які вигідні для обох сторін.

Для розширення ринків збуту та успішного просування вітчизняної аграрної продукції на світові продовольчі ринки необхідно:

— переорієнтувати розвиток економіки агропромислового комплексу на нарощування експортного потенціалу, при умові дотримання балансу між внутрішнім і зовнішнім попитом на продукцію сільськогосподарського виробництва;

— підвищувати ефективність виробництва традиційної для України експортної продукції — зернових культур, соняшника, продукції тваринництва та нарощувати потенціал у перспективних секторах світового сільського господарства: виробництво рапсу, відродження льновиробництва;

— диверсифікувати географічну структуру зовнішньої торгівлі сільськогосподарської продукції (насамперед експорту), мінімізуючи залежність від окремих держав (ринків), підсилюючи тим самим економічну безпеку країни;

— забезпечити на державному рівні збалансованість експорту й імпорту сільськогосподарської продукції, тобто домагатися збільшення позитивного сальдо в зовнішній торгівлі — перевищення експорту над імпортом;

— необхідно на рівні державних представництв та посольств України за кордоном вести пошук постійних покупців вітчизняної сільськогосподарської продукції, підтримувати й розвивати дипломатичні відносини з реальними партнерами.

Також для успішного розвитку АПК країни в умовах фінансової глобалізації економіки необхідно проводити державну політику постійного підвищення інвестиційної привабливості аграрного сектора. Збільшення обсягів інвестування стримується значною мірою недосконалістю чинного законодавства та нестійкою політичною ситуацією країни. Без впровадження нових енергозберігаючих технологій та використання сучасної техніки неможливо вивести сільське господарство з кризового стану та й країну в цілому.

Крім того, для матеріально-технічного переозброєння сільського господарства необхідне залучення значних кредитних ресурсів, регулювання питання отримання та надання яких сільськогосподарським виробникам на даний час не вирішені.

Для сприяння розвитку галузі сільського господарства та забезпечення підвищення конкурентоспроможності аграрної продукції в умовах глобалізації Україні необхідно, використовуючи передовий світовий досвід, не просто переносити його в площину свого розвитку, а гармонізувати його з українськими економічними реаліями та історичним розвитком галузі країни.

Література:

1. Будкін В. Інноваційна модель розвитку національних економік / В. Будкін // Економіка України. — 2009. — С. 67—78.

2. Дем'яненко С. До питання про стратегію розвитку аграрної політики України / С. Дем'яненко, І. Свідерська // Економіка України. — 2004. — № 8. — С. 72—79.

3. Збарський В. Державне регулювання сільського господарства США / В. Збарський, В. Горьовий // Бухгалтерія в сільському господарстві. — 2007. — № 20. — С. 11—16.

4. Иноземцев В.Л. Пределы догоняющего развития / В.Л. Иноземцев. — М.: Экономика, 2000. — 295 с.

5. Латинін М.А. Аграрний сектор економіки України: механізм державного регулювання: монографія / М.А. Латинін. — Х.: Магістр, 2006. — 320 с.

6. Левченко Н.М. Основні принципи та відмінні риси північноамериканської моделі бюджетної підтримки розвитку АПК / Н.М. Левченко // Теорія та практика державного управління: зб. наук. пр. — Х.: Магістр, 2011. — Вип. 1 (32). — С. 139—143.

7. Лозинська Т.М. Національний продовольчий ринок в умовах глобалізації: монографія / Т.М. Лозинська. — Х.: Магістр, 2007. — 272 с.

8. Мельничук А.Ю. Напрями посилення позицій продукції агропромислового комплексу на зовнішніх ринках / А.Ю. Мельничук // Актуальні проблеми економіки. — 2010. — № 4 (106). — С. 65—72.

9. Панфілова Т., Саакадзе А. Україна в СОТ: перші результати і наслідки / Т. Панфілова // Аналітичний бюлетень "Мости". — 2009. — № 8.

10. Современные Соединенные Штаты Америки. — М.: Политиздат, 1988. — С. 87.

11. Статівка Н.В. Продуктивність аграрного сектора економіки України: важелі державного впливу: монографія / Н.В. Статівка. — Х.: Магістр, 2010. — 324 с.

12. Цихан Т.В. Кластерна теорія економічного розвитку / Т.В. Цихан // Теорія та практика державного управління. — Х.: Магістр, 2003. — Вип. 5. — С. 15—22.

Стаття надійшла до редакції 09.07.2013 р.